

## शिल्पशास्त्रेषु मण्डपलक्षणम्

-आकाश दीप

**सारांशः –**

प्रस्तुत शोधपत्रे भारतीयशिल्पशास्त्रपरम्परायां मण्डपस्य स्वरूपं, प्रयोजनं तथा लक्षणं समग्रदृष्ट्या विवेचितम् अस्ति। देवालयः केवलं पूजास्थानरूपेण न, अपि तु धार्मिक-सामाजिक-सांस्कृतिकक्रियाणां केन्द्रत्वेन प्रतिष्ठितः इति दृष्ट्या मण्डपस्य विशेषमहत्त्वं प्रतिपाद्यते। शिल्पशास्त्रेषु मण्डपः स्तम्भयुक्ता छादिता च स्थापत्यसंरचना इति निर्दिष्टः, यस्य अनिवार्यलक्षणद्वयं स्तम्भविन्यासः तथा छादनम् इति स्पष्टं भवति। मानसार-मयमत-काश्यपशिल्पशास्त्र-आगमिकग्रन्थेषु मण्डपस्य न केवलं रचनात्मकं, अपि तु अनुष्ठानिकं, क्रियात्मकं तथा उपयोगप्रधानं स्वरूपं निरूपितं दृश्यते। सभा-नृत्य-यज्ञमण्डपादिभेदैः मण्डपस्य बहुकार्यात्मकस्वभावः प्रकाशते। समराङ्गणसूत्रधारे प्रतिपादितं मण्डपस्य सौन्दर्यात्मकं महत्त्वं दर्शयति यत् सः देवालयस्य दृश्यवैभवस्य प्रमुखोपादानम् अपि अस्ति। प्रदेशभेदेन मण्डपरूपेषु वैविध्यं दृश्यते, तथापि सर्वासु स्थापत्यपरम्परासु मण्डपस्य मूलभावः—देवालयस्य क्रियात्मककेन्द्रत्वम्—समान एव वर्तते। अतः निष्कर्षरूपेण मण्डपः भारतीयशिल्पशास्त्रेषु न गौणः, अपि तु संरचना-क्रिया-सौन्दर्य-प्रतीकात्मकार्थानां समन्वितः केन्द्रीयः स्थापत्याङ्गः इति सिद्ध्यति।

**कुंजी शब्दाः**

मण्डपः, शिल्पशास्त्रम्, देवालयस्थापत्यम्, मानसारः, मयमतम्, काश्यपशिल्पशास्त्रम्, आगमाः, अनुष्ठानम्, स्तम्भविन्यासः, भारतीयमन्दिरपरम्परा।

भारतीयशिल्पशास्त्रपरम्परायां देवालयः केवलं देवपूजास्थानरूपेण न स्वीक्रियते, अपि तु धार्मिक-सामाजिक-सांस्कृतिकजीवनस्य केन्द्रत्वेन प्रतिष्ठितः दृश्यते। देवालयस्य आन्तरिकसंरचनायां यथा गर्भगृहं देवतायाः निश्चलप्रतिष्ठायाः प्रधानस्थानं भवति, तथा मण्डपः देवमानवयोः सजीवसंवादस्य तथा विविधधार्मिकक्रियाणां मुख्यं क्षेत्रं भवति। अत एव

शिल्पशास्त्रेषु मण्डपस्य स्वरूपं, प्रयोजनं, लक्षणं च विशेषतया निरूपितं दृश्यते । शिल्पशास्त्रीयदृष्ट्या मण्डपः स्तम्भयुक्ता छादिता च स्थापत्यसंरचना इति निश्चितः अस्ति । मानसारग्रन्थे मण्डपस्य स्वरूपं स्पष्टतया निरूप्यते -

**स्तम्भैः समन्वितं कृत्वा छादितं मण्डपं विदुः ।**

अस्य श्लोकस्य आधारादेव ज्ञायते यत् स्तम्भाः तथा छादनं मण्डपस्य अनिवार्यलक्षणद्वयं भवतः । एतदेव मानसारे अन्यत्रापि समर्थ्यते यत्र कथ्यते—

**स्तम्भसंख्या यथायोग्यं छादनं समलङ्कृतम् ।**

**यत्र स मण्डपो ज्ञेयो देवकार्योपयुक्तकः ॥**

अनेन मण्डपस्य न केवलं रचनात्मकं, अपि तु उपयोगप्रधानं स्वरूपं अपि स्पष्टं भवति । मयमतग्रन्थे मण्डपस्य संकल्पना स्थापत्यसीमात् उत्क्रम्य क्रियात्मकसांस्कृतिकदृष्ट्या प्रकाश्यते -

**देवपूजासमायुक्तो यज्ञनृत्यादिसंयुतः ।**

**स मण्डप इति प्रोक्तः शिल्पिभिः शास्त्रवेदिभिः ॥**

एतस्यैव भावस्य पुष्ट्यर्थं मयमते अन्यत्र कथ्यते—

**मण्डपे सर्वकर्माणि देवतानां प्रकीर्तितानि ।**

अतः मण्डपः देवालयस्य क्रियाशीलजीवनस्य केन्द्रत्वेन स्थापितः दृश्यते । काश्यपशिल्पशास्त्रे मण्डपस्य अनुष्ठानिकमहत्त्वं विशेषतया प्रतिपाद्यते—

**मण्डपे देवकार्याणि क्रियन्ते विधिपूर्वकम् ।**

एषः श्लोकः मण्डपं गर्भगृहस्य पूरकं न, अपि तु देवालयस्य कर्मकाण्डीयहृदयम् इति स्पष्टयति । आगमिकग्रन्थेषु अपि मण्डपस्य अनिवार्यता प्रतिपादिता अस्ति, यत्र उक्तं दृश्यते—

**विना मण्डपं देवालये न क्रिया सिद्धिमृच्छति ।**

अनेन मण्डपस्य धार्मिकक्रियासु अनिवार्यत्वं दृढतया स्थापितं भवति । मण्डपस्य भेदाः प्रयोजनभेदेन अपराजितपृच्छायां स्पष्टतया निरूपिताः सन्ति—

**सभा-नृत्य-यागार्थं मण्डपान् विनियोजयेत् ।**

अस्य श्लोकस्याधारेण सभा-मण्डपः सामाजिक-धार्मिकसमागमानां केन्द्रं भवति, नृत्य-मण्डपः संगीत-नाट्यपरम्परायाः आश्रयः भवति, यज्ञ-मण्डपः च वैदिक-आगमिककर्मणां प्रधानस्थानं भवति । एतेषां भेदानां माध्यमेन मण्डपस्य बहुकार्यात्मकस्वभावः सुस्पष्टं प्रकाशते । मण्डपस्य मापनविधानं स्तम्भविन्यासं च मानसार-शिल्पप्रकाशयोः सूक्ष्मतया विवेचितं दृश्यते । तत्र कथ्यते -

**मितं प्रमाणयुक्तं च स्तम्भानां विनियोजनम् ।**

**ततः सौष्ठवसंपत्तिर्मण्डपे समवाप्यते ॥**

अनेन मण्डपस्य स्थापत्यसन्तुलनं, सौन्दर्यं च परस्परसम्बद्धं भवतीति सिद्धयति । समराङ्गणसूत्रधारे राजा भोजः मण्डपस्य सौन्दर्यात्मकं महत्त्वं विशेषतया प्रतिपादयति -

### मण्डपो भूषणं प्रासादस्य यत्र सौन्दर्यमुच्यते ।

एतस्मादेव ज्ञायते यत् मण्डपः न केवलं उपयोगप्रधानः, अपि तु देवालयस्य दृश्यवैभवस्य प्रमुखकारणं अपि अस्ति । प्रदेशभेदेन मण्डपस्य स्वरूपे वैविध्यं दृश्यते । द्रविडपरम्परायां मण्डपाः विशालाः, बहुस्तम्भयुक्ताः, समृद्धालङ्कारैः भूषिताः भवन्ति; नागरपरम्परायां ते संयताः किन्तु कार्यात्मकदृष्ट्या पूर्णाः दृश्यन्ते; केरलीयपरम्परायां तु मण्डपः अनुष्ठानप्रधानः काष्ठनिर्मितरूपेण निरूपितः दृश्यते । तथापि सर्वासु परम्परासु मण्डपस्य मूलभावः समान एव देवालयस्य क्रियात्मककेन्द्रत्वम् ।

एवं समग्रतया स्पष्टं भवति यत् मण्डपः शिल्पशास्त्रेषु न गौणोपाङ्गरूपेण स्वीक्रियते, न च केवलं सहायकसंरचनारूपेण । सः स्तम्भयुक्तः, छादितः, बहुकार्यात्मकः, अनुष्ठानप्रधानः च स्थापत्याङ्गः अस्ति, यत्र संरचना, क्रिया, सौन्दर्यं तथा प्रतीकात्मकार्थः एकत्र समन्वितरूपेण दृश्यन्ते । अत एव मण्डपः देवालयं जीवंतं, सक्रियं तथा सामाजिकं करोति, भारतीयशिल्पशास्त्रपरम्परायां च तस्य केन्द्रीयस्थानं दृढतया प्रतिष्ठापयति ।

### सन्दर्भग्रन्थसूची

- आचार्यः, पी० के० । (१९३४-१९४६) । मानसारः : वास्तु-शिल्प-प्रतिमालक्षणात्मकः ग्रन्थः (खण्डाः १-७) । आक्सफोर्डविश्वविद्यालयप्रकाशनम् ।
- काश्यपः । (२००५) । काश्यपशिल्पशास्त्रम् (संस्कृतमूलम्, व्याख्यासहितम्) । श्रीवेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयप्रकाशनम् ।
- भोजः, महाराजः । (२००७) । समराङ्गणसूत्रधारः (सम्पादकः - टी० गणपतिशास्त्री) । मोतीलालबनारसीदासप्रकाशनम् ।
- भट्टः, बी० । (१९६४) । अपराजितपृच्छा इन्दिरागान्धीराष्ट्रीयकलाकेन्द्रम् ।
- ईशानशिवगुरुः । (२००१) । ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः। फ्रेञ्च्-पाण्डिचेरीसंस्थानम् ।
- ढाकी, एम० ए० । (१९७७) । भारतीयमन्दिरस्थापत्ये ऐतिहासिकं शिल्पात्मकं च अध्ययनम्। अभिनवप्रकाशनम् ।
- हार्डी, एडम् । (१९६५) । भारतीयमन्दिरस्थापत्यम् : रूपपरिणामात्मकं विवेचनम्। अभिनवप्रकाशनम् ।

\*शोध छात्र, इंदिरा गाँधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय, दिल्ली मोबाईल-७५०३७८७६७५